

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 2, pp. 34–45

DOI 10.15421/26200203

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94(477.43) «18/19»

Російська армія у Правобережній Україні: специфіка соціального та політико-ідеологічного впливу на дітей і молодь наприкінці XIX – на початку XX ст.

В. Б. Стецюк

кандидат історичних наук
 ORCID: 0000-0001-5799-8316
steciukvad82@gmail.com

*Кам'янець-Подільський національний
 університет імені Івана Огієнка
 вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський,
 Хмельницька область, Україна, 32300*

А. Г. Філінюк

доктор історичних наук, професор
 ORCID: 0000-0002-2659-114X
afilinyuk@ukr.net

*Кам'янець-Подільський національний
 університет імені Івана Огієнка
 вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський,
 Хмельницька область, Україна, 32300*

Анотація. Метою статті є висвітлення сутності і специфіки соціального та політико-ідеологічного впливу імперських органів влади, армії і військових закладів освіти Росії на дітей і молодь в умовах соціальних трансформацій Правобережної України останніх десятиліть XIX – на початку XX ст. Для реалізації зазначеної мети використано ряд як загальнонаукових (методи аналізу та синтезу), так і спеціально-історичних методів; до других

відносимо внутрішню критику джерела, історико-системний та історико-типологічний методи. У статті охарактеризовано військово-професійну та державно-патріотичну спрямованість реформування й розвитку мережі цивільних і військових навчальних закладів Правобережжя. Показано, що центральна і місцева влада та військове відомство Росії, ставлячи у пріоритет домінування в державному житті регіону армії та військових і силові методи впливу на його населення, вносили у процесі розвитку та реформування системи освіти зміни та підходи до роботи з дітьми і молоддю із середовища різночинців для дедалі більш широкого їх залучення у військово-політичні процеси, прищеплення їм патріотичного ставлення до Російської імперії, відчуття російської ідентифікації, відданості державі, царю-батюшці, готовності боротися зі зброєю в руках за інтереси імперії. Водночас підкреслено, що у багатьох випадках ефективність цієї роботи нівелювалась національними переконаннями, сформованими в родині українському оточенні. *Наукова новизна* розвідки полягає в тому, що у ній зроблено спробу комплексно охарактеризувати сутність і своєрідність соціального та політико-ідеологічного впливу на вихованців закладів цивільної і військової освіти Правобережної України. *Практичне значення* дослідження полягає у можливості використання отриманих результатів як для подальшого вивчення суспільних трансформацій у Наддніпрянській Україні пізнього імперського періоду, так і в сучасній діяльності з протистояння інформаційній агресії Росії проти України. Стаття має емпіричний та аналітичний характер.

Ключові слова: Кадетський корпус; Військові заклади; Рух «потішних»; Скаутський рух.

Надійшла до редколегії 24.07.2020

Прорецензована 15.09.2020

Рекомендована до друку 01.11.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 2, pp. 34–45

DOI 10.15421/26200203

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94 (477.43) «18/19»

Российская армия в Правобережной Украине: специфика политико- идеологического влияния на детей и молодежь в конце XIX – начале XX ст.

В. Б. Стецюк

кандидат исторических наук
 ORCID: 0000-0001-5799-8316
steciukvad82@gmail.com

*Каменец-Подольский национальный
 университет имени Ивана Огиенко
 ул. Огиенко, 61, г. Каменец-Подольский,
 Хмельницкая область, Украина, 32300*

А. Г. Филинюк

доктор исторических наук, профессор
 ORCID: 0000-0002-2659-114X
afilinyuk@ukr.net

*Каменец-Подольский национальный
 университет имени Ивана Огиенко
 ул. Огиенко, 61, г. Каменец-Подольский,
 Хмельницкая область, Украина, 32300*

Аннотация. Целью статьи является раскрытие сущности и специфики социального и политико-идеологического влияния имперских органов власти, армии и военных учебных заведений России на детей и молодежь в условиях общественных трансформаций Правобережной Украины последних десятилетий XIX – начала XX ст. Для реализации этой цели использован ряд как общенаучных (методы анализа и синтеза), так и специально-исторических методов, в частности внутренней критики источников, историко-

системного и историко-типологического методов. В статье охарактеризована военно-профессиональная и государственно-патриотическая направленность реформирования и развития сети гражданских и военных учебных заведений Правобережья. Показано, что центральная и местная власть и военное ведомство России, ставя в приоритет доминирование в государственной жизни региона армии, военных и силовых методов влияния на его население, вносили в процессе развития и реформирования системы образования изменения и подходы к работе с детьми и молодежью из разночинской среды для все более широкого их привлечения в военно-политические процессы, привития им патриотического отношения к Российской империи, чувства российской идентификации, преданности государству, царю-батюшке, готовности бороться с оружием в руках за интересы империи. Одновременно подчеркнуто, что во многих случаях эффективность этой работы нивелировалась национальными убеждениями, сформированными в семьях и украинском окружении. *Научная новизна* статьи состоит в том, что в ней предпринята попытка комплексно охарактеризовать сущность и специфику социального и политико-идеологического влияния на воспитанников заведений гражданского и военного образования Правобережной Украины. *Практическое значение* исследования состоит в возможности использования полученных результатов как для дальнейшего изучения общественных трансформаций в Надднепрянской Украине позднего имперского периода, так и в современной деятельности по противостоянию информационной агрессии России против Украины. Статья носит эмпирический и аналитический характер.

Ключевые слова: Кадетский корпус; Военные заведения; Движение «потешных»; Скаутское движение.

Поступила в редколлегию 24.07.2020

Прорецензирована 15.09.2020

Рекомендована в печать 01.11.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 2, pp. 34–45

DOI 10.15421/26200203

<http://www.uha.dp.ua>

LCC D25

**Russian army in Right Bank Ukraine:
the specifics of social, political and
ideological influence on children and
youth in the late 19th — early 20th
centuries**

V. B. Stetsiuk

Ph. D. (History)

ORCID: 0000-0001-5799-8316

steciukvad82@gmail.com

Ivan Ogienko Kamianets-Podilskyi

National University

61 Ogienko Street, Kamianets-Podilskyi,

Khmelnyskyi region, Ukraine, 32300

A. G. Filinyuk

Sc. D. (History), Professor

ORCID: 0000-0002-2659-114X

afilinyuk@ukr.net

Ivan Ogienko Kamianets-Podilskyi

National University

61 Ogienko Street, Kamianets-Podilskyi,

Khmelnyskyi region, Ukraine, 32300

Abstract. *The purpose* of the article is to highlight the essence and specifics of social and political-ideological influence of the imperial authorities, army and military educational institutions of Russia on children and youth in the social transformations of Right Bank Ukraine in the last decades of the 19th – early 20th centuries. To

achieve this goal, general scientific (methods of analysis and synthesis) and special historical methods (internal criticism of the source, historical-systemic and historical-typological methods) are used. The article describes the military-professional and state-patriotic orientation of reforming and developing the network of civilian and military educational institutions of Right Bank Ukraine. It is shown that the central and local authorities and the military department of Russia prioritized the dominance of the army and military and military methods of influencing its population in the state life of the region. This brought changes and approaches to working with children and youth from different backgrounds in the educational system. It was determined that children and youth were involved in military-political processes, it was instilled in them a patriotic attitude to the Russian Empire, a sense of Russian identity, devotion to the state, the tsar, a sense of readiness to fight with arms for the interests of the empire. At the same time, it is emphasized that in many cases the effectiveness of this work was offset by national beliefs formed in families and the Ukrainian environment. *The scientific novelty* of the article is in an attempt to characterize comprehensively the essence and specifics of social and political-ideological influence on the pupils of civil and military educational institutions of Right Bank Ukraine. *The practical significance* of the study is in possibility of using the obtained results for further study of social transformations in Dnipro Ukraine of the late imperial period, and in modern activities to counter Russia's information aggression against Ukraine. The article is empirical and analytical.

Keywords: Cadet corps; Military institutions; «Potishni» movement; Scout movement.

Received 24.07.2020

Reviewed 15.09.2020

Accepted 01.11.2020

Постановка проблеми. У здійсненні фронтальної інкорпорації Правобережної України в державний організм Росії у політичній, економічній, соціально-становій, конфесійно-релігійній та етнонаціональній сферах в умовах імперської модерності останніх десятиліть XIX – початку XX ст. ключова роль відводилася військовому чиннику. Задля поступового згуртування пухкої, розділеної становими кордонами маси українців (етнічних «руських»), які складали абсолютну більшість її населення, у справді національне співтовариство з розвинутою самосвідомістю і відчуттям громадянської солідарності, в цей час відбувався цілеспрямований пошук прийнятних варіантів поєднання станово-династичних засад імперії з націоналістичною ідеологією та політикою (Миллер, А., 2010, с. 53, 227). На цьому шляху важливими були зусилля з відчуження і дистанціювання молодших поколінь від свого національного коріння та трансформації їхньої етнонаціональної самосвідомості. Тим більше, що на Правобережжі весь устрій життя, як і раніше, спирався на якісно інші політико-ідеологічні засади роботи серед юнацтва, які об'єктивно визначали відповідні матрицю, вектори та зміст світоглядних і політико-державницьких цінностей. За влучним спостереженням В. Лапіна, «армія була ледь не ідеальним механізмом для ренегатства: людина будь-якої релігії, опинившись у казармі, відчувала сильний культурний шок, який у більшості випадків ослаблював резистентність до іншопольтурних впливів» (Лапін, В., 2019, с. 303). М. фон Хаген зауважує, що «чисельність, вплив і масштабна сфера діяльності армії робили її одночасно ключовим соціальним інститутом та інструментом можливої політичної інтеграції» (фон Хаген, М., 2004, с. 37). Особливо схильними до впливів військового і воєнізованого середовища були діти та юнаки, формування особистостей яких перебувало в розвитку і не було завершене.

Окремі аспекти взаємовідносин російської армії як основної потуги самодержавства з різними категоріями населення як Наддніпрянської України загалом, так і її окремих регіонів, зокрема Правобережжя, знайшли відображення в низці праць вітчизняних і зарубіжних дослідників. Зокрема, предметом їхньої уваги стали військові навчальні заклади (принагідно зауважимо, що їх політико-ідеологічне спрямування в більшості російських і окремих українських дослідженнях характеризується винятково схвально, при цьому не звертається увага на негативні явища у функціонуванні цих навчальних закладів). У багатьох дослідженнях акцент зроблено на організаційних і змістових аспектах військових навчальних закладів – розпорядку дня, організації навчального про-

цесу, еволюції форми одягу кадетів і юнкерів тощо. Проте ця тема не отримала належного висвітлення в науковій літературі.

Історіографія. Варто зазначити, що в українських історичних дослідженнях лише недавно розпочалось формування такого напрямку, як дитяча історія (*history of childhood*). Натомість у західній історіографії такі студії інституціоналізувались понад півстоліття тому. Зазвичай, їх появу пов'язують із виходом книги Ф. Ар'єса «Дитина і сімейне життя при Старому порядку», в якій французький вчений обґрунтував ідею формування сучасної моделі дитинства в другій половині XVIII–XIX ст., появу концепту юності як перехідного етапу між дитячими роками і дорослим життям (Ар'єс, Ф., 1999).

Окремі дослідження тісно пов'язані з розвитком психологічної науки, зокрема, працями Е. Еріксона. Вчений визначив вік 12–18 років як «ідентичність проти змішування ролей», вважаючи його найважливішим у житті людини, оскільки саме в його межах остаточно встановлюється певна позитивна ідентичність. Саме в підлітковому віці людина зіштовхується із новими соціальними ролями і відповідними вимогами з боку соціуму. За таких умов відбувається стихійний пошук відповіді на питання, ким людина є і ким вона стане. До речі, підлітковий період психолог пов'язував із так званою кризою ідентичності, яка може бути мотиваційною, коли особа прагне до встановлення особистих цілей і цінностей, або легітимацийною, якщо зіткнувшись із низкою зобов'язань, імперативи яких суперечать один одному, особа врешті-решт робить вибір, при цьому частина зобов'язань відкидає на другий план (Еріксон, Е., 1996, с. 214).

Питання мілітарного виховання молоді на прикладі руху «потішних» розглянуто у кількох розвідках російської дослідниці Є. Сейку, яка простежила еволюцію підходів підготовки молоді до військової служби та проаналізувала дискусії серед вищого політичного керівництва з цього питання (Сейку, Е., 2012). Функціонуванню збройних сил Російської імперії як механізму інкорпорації підданих в імперський соціум присвятили дослідження Л. Горизонтов (Горизонтов, Л., 1999), В. Лапін (Лапін, В., 2019), Н. Машкін (Машкін, Н., 1997), О. Миллер (Миллер, О., 2010) і М. фон Хаген (фон Хаген, М., 2004), в яких охарактеризовано хронологічні та часові особливості цього процесу. Виховання військових кантоністів розкрито у працях С. Сидорука і А. Філінюка (Філінюк, А., Сидорук, С., 2017), А. Скрипника (Скрипник, А., 2016), О. Шамар (Шармар, О., 2003), В. Ячменихіна (Ячменихин, В., 1997; Ячменихин, В., 2000), а в кадетських корпусах з їх традиціями військового мистецтва та професійно орієнтованої педагогічної

думки – А. Бардачева, В. Цибулькіна і Л. Рожена (Бардачев, А., Цибулькин, В., Рожен, Л., 2012).

Загалом вивчення наукової літератури свідчить, що спеціальні праці вітчизняних, російських і польських дослідників, які вийшли друком за останнє століття і особливо після 1991 р., що так чи інакше розкривають історію імперської політики в Правобережній Україні, присвячені переважно трьом ключовим темам. По-перше, інститутам управління, зокрема генерал-губернаторській адміністрації як базовому державному інституту, вищі військові очільники якого в безпосередньому зв'язку і під патронатом імператорів визначали вектори, пріоритети та змістові особливості інтеграції регіону; по-друге, дискурсивному впливові російського імперіалізму та експансіонізму на діяльність місцевих властей з інкорпорації всіх сфер суспільного життя Правобережжя; по-третє, асиміляції різних груп і прошарків населення або пришвидшенню її в значеннях – етнографічної «народності», правлячої династії, російської нації, культури через православну церкву та мережу освітніх закладів. У їх осмисленні історична, політико-адміністративна, етноконфесійна та етносоціальна політика царизму розглядається, скоріше, як регіональний феномен, ніж як чинник складного організму імперії в цілому. Між тим поза увагою істориків поки що залишається питання посиленої соціалізації, політико-ідеологічного, світоглядного впливу самодержавства на дітей і молодь регіону.

Джерела. Відповідно до специфіки теми, яка охоплює як різноманітні заходи цивільних і військових структур у регіоні, так і реакцію на них різних категорій дітей та юнацтва, нами було використано як офіційні нормативно-правові акти щодо організації роботи із вказаними категоріями мешканців регіону, так і архівні, опубліковані й інші наративні джерела, в яких відобразились різноманітні форми політико-ідеологічного впливу військ на підлітків і юнаків регіону та ставлення до цих форм роботи з боку різних верств населення. Зокрема, доречно виділити спогади Ф. Стешка (Стешко, Ф., 1935) та праці І. Огієнка (Огієнко, І., 1995), котрі наголошують на проявах українського національного життя в Київському військовому училищі та Київській військово-фельдшерській школі.

Виклад основного матеріалу. Питання про вплив на молодь різних етносів ставилось у Росії на державному рівні ще у XVIII ст. Пізніше самодержавство вживало цілеспрямовані заходи для інтеграції приєднаних регіонів і залучення юнаків із загарбаних Росією польських і фінляндських земель, а також регіонів Кавказу до реалізації імперської політики самодержавства. За оцінкою А. Скрипника, його мілітарна сутність у танде-

мі з агресивними засадами зовнішньої політики адміністративно-примусовим і насильницьким шляхом втягувала населення до безпосередньої участі та тилового забезпечення у загарбницьких війнах й придушенні патріотичних повстань в імперії та за її межами (Скрипник А., 2016, с. 484). Аналізуючи методи майже столітнього державного впливу на самосвідомість місцевого населення та інтеграцію окраїнних територій з ядром імперського простору, Л. Горизонтов назвав їх архаїчними і бюрократичними й наголосив на необхідності їх неупередженої оцінки в контексті національно-державних інтересів (Горизонтов, Л., 1999, с. 219). Зазначимо, що імперські суспільно-політичні цінності впроваджувались у Правобережній Україні з допомогою військового чинника в рамках державної політики, тож доречно розглядати їх цілісно, з виділенням особливостей і специфічних рис.

Передусім звернемо увагу на те, що першу спробу щодо залучення дітей та юнацтва регіону до військових навчальних інституцій було зроблено у 1802 р., коли на ім'я імператора надійшло клопотання відкрити на Волині дворянське військово-училище для виховання благородних юнаків. Ідею підтримало і подільське дворянське зібрання. До повітових маршалів навіть було доведено конкретні суми, які кількісно переважали витрати на утримання Подільської духовної семінарії. А вже в 1804 р. почали надходити перші кошти (Держархів Хмельницької обл. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1. 14, 28, 58, 61, 76, 120, 131). Більше того, наступного 1805 р. Департамент поліції Росії взяв до розгляду питання про відведення місця для Київської гімназії і військового училища (РГИА в СПб. Ф. 1286. Оп. 1, Д. 52. Л. 1–8). Однак справа до відкриття такого закладу освіти не дійшла. Очевидно, самодержавство не наважилось піти на військово-виховання юнаків, оскільки їх соціальною базою були представники польської шляхти, сформовані на засадах культурної спадщини Речі Посполитої. Фактично вирішення питання про відкриття Київської першої гімназії розтягнулося в часі. У 1811 р. це питання знову ініціювали дворяни Київської губернії за 200-ми підписами щодо заснування в Києві на кошти пожертвувань гімназії з поєднанням виховання в ній кадетів. Заклад пропонувалось розмістити у Кловському будинку. Поміщики ухвалили рішення спрямувати на виховання і навчання юнаків понад 450,5 тис. крб. як добровільну пожертву, яка їх «нічуть не пригнобить». Під час перебування в Києві міністр народної освіти П. Завадовський визнав «дуже вигідним відкриття гімназії і військового училища, а з часом і університету». Більше того, тоді було обговорено питання про відкриття кадетського корпусу в якості повітової школи

в Києві, а в Радомишлі та Махнівці – відповідних повітових шкіл. Головним мотивом ініціативи була майбутня підготовка юнаків для служби монарху. Пропозицію підтримали Київський магістрат і Т. Чацький (Центральний держ. іст. архів України в м. Києві. Ф. 533. Оп.1. Спр. 1019. Арк.1–2, 3, 5–7, 13, 24, 52). Врешті-решт, губернська або 1 київська гімназія була відкрита в липні 1812 р. Виховання в ній кадетів розпочалось дещо пізніше (Науменко, В., 1890, с. 128). В цій історії чітко простежується лінія самодержавства щодо організації державної системи військової освіти та виховання підлітків і юнаків Правобережжя, пріоритетом яких мав бути загальноімперський інтерес: від самого початку нею опікувалось Міністерство народної освіти і військове відомство.

Іншим державним проектом на Правобережжі було започаткування інституту військових кантоністів, соціальною базою якого стали солдатські діти із числа селян, а згодом – діти воєнних поселень. Посідаючи особливе місце в реалізації рекрутської повинності, цей інститут еволюціонував у 1805–1856 рр. від гарнізонних шкіл до спеціальних навчальних закладів для підготовки неповнолітніх юнаків до військової служби (Філінюк, А., Сидорук, С., 2017, с. 306). Здобні і придатні до служби кантоністи, крім вивчення загальноосвітніх дисциплін (виключно в контексті імперського світогляду), займалися ще й військовими заняттями, а непридатні – віддавалися на навчання до майстрів за контрактом на 5 років, а згодом зараховувалися до поселень на нестройові посади (Шармар, О., 2003). Підкреслимо, що доля таких дітей залежала не від їхніх батьків, а перебувала в руках військових чинів. На Поділлі у 1856 р. було 49 таких шкіл, де навчалось понад 2 тис. осіб віком від 8 до 18 років, яких після закінчення навчання розподіляли рядовими на військову службу (Ячменихін, В., 1997, с. 73, 77).

На кантоністів покладался обов'язок як поповнювати збройні сили імперії грамотними і навченими солдатами, так і нести основний тягар із комплектування армії підготовленими унтер-офіцерським і спеціальним технічним персоналом (Ячменихін, В., 2000, с. 5). Звісно, це не могло не справляти впливу на формування особливої ментальності як самих кантоністів, так і інших категорій мешканців Правобережної України. Станом на 1843 р. лише в Подільській губернії налічувалось 2568 військових кантоністів (Держархів Хмельницької області. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 751), а в 1862 р. – 5400 осіб (Дем'яненко, А., 1865, с. 21). З 1836 р. кантоністи, які проявили добру здатність до навчання, могли продовжувати навчання ще три роки в спеціальних школах, після чого зарахо-

увалися унтер-офіцерами в медичну службу, кавалерію, артилерію та інші роди військ. Щоправда, їх кількість була незначною (Філінюк, А., Сидорук, С., 2017, с. 307–308).

У 1852 р. у Києві після різних перипетій постав кадетський корпус, створення якого можна вважати імперським інтеграційним проектом. Ідея щодо його відкриття розтягнулась аж на 20 років. І не тому, що не було потреби в таких вихованнях. Так чи інакше довелося би спиратися на польське дворянство, оскільки, з одного боку, власне російські людські ресурси були вкрай обмежені; з іншого – на той час система освіти трансформувалася у стану. В 1847 р. дворяни Київської, Волинської, Подільської, Херсонської губерній зібрали для цього 200 тис. крб. сріблом (Организация...) і зобов'язалось вносити до 67 тис. крб. на утримання вихованців (Дубинский, В., Аустрин, Г., 1967, с. 1).

У період реформ Олександра II кадетські корпуси (військові гімназії) із закладів підготовки офіцерів стали середніми навчальними закладами, котрі формували не тільки професійну майстерність, а й ідейну орієнтацію, загальну культуру і політичні ідеали (Ушакин, С., 1993, с. 43). Водночас для підготовки офіцерських кадрів були створені військові училища (до 1890-х рр. поділялись на військові та юнкерські), значна частина яких розташовувалась у національних окраїнах імперії. Зокрема, на території Правобережної України постало Київське піхотне училище. Систему військових навчальних закладів Правобережжя доповнила фельдшерська школа, що функціонувала з 1834 р. при Київському військовому госпіталі, а з 1870 р. – самостійно. Загалом станом на початок ХХ ст. мережа військової освіти як соціально-політичного феномена і системоутворюючого чинника армії в регіоні об'єднувала цивільні і військові заклади: кадетські корпуси, військові та юнкерські училища, військові гімназії, школи прапорщиків і військово-фельдшерські школи. Як наслідок, відбулась різка «воєнізація» життя їх вихованців. В українських землях функціонувало вісім військових училищ, а напередодні 1917 р. – 22 військових навчальних заклади та 4 кадетські корпуси (Тичина, І., 2018, с. 68), де гартувалися фахівці артилерійської та інженерної справи для піхотних і кавалерійських частин Київського і Одеського військових округів. Кожен із них мав своєрідні риси побуту та взаємовідносин із цивільним населенням, що впливали на ефективність здійснюваної роботи з виховання «слуг царя і Батьківщини». Виховання, що регулювалось низкою статей «Положення про кадетські корпуси», було проникнуте духом християнського виховання, строго узгоджувалося із загальними заходами російського державного устрою та мало на

меті вироблення в кадетів тих правильних понять і прагнень, які слугували міцною основою щирої відданості престолу, свідомої покорі владі і закону і відчуття честі, добра та правди, глибоко укорінити благочестя і вірнопідданість (Положение..., 1886). У процесі посиленої соціалізації цільовим суб'єктам – уродженцям Правобережної України – цілеспрямовано прищеплювали підвищену мотивацію до оволодіння військовою професією, формували такі патріотичні цінності, як безумовний військовий обов'язок, готовність до самопожертви заради держави, утверджували військово-патріотичну ідентифікацію і військово-корпоративну солідарність. Напередодні Першої світової війни лише чотири кадетських корпуси щорічно випускали 1300 осіб (Лозинський, А., 2017, с. 57).

Згідно з розпорядженням Головного управління військово-навчальних закладів, із 1894 р. в кадетському корпусі навчалися лише уродженці з приписаної до нього губернії. Зокрема, до Київського кадетського корпусу були приписані Київська, Подільська і Костромська (!) губернії (Заметки, 1894, с. 580). Натомість, у столичних кадетських корпусах навчалися з усіх губерній імперії, що підтверджує визначення О. Мотилія, що імперія – це держава, де усі процеси проходять через державний центр (Мотиль, О., 1999, с. 34). Беззаперечно, що перебування в імперській столиці сприяло їх русифікації в повному розумінні цього терміна.

Модернізація імперії на цьому етапі означала, що, роблячи більш жорсткими стандарти та критерії політичної лояльності, імперський режим почав заохочувати у підданих більш індивідуалізоване, ініціативне ставлення до своїх обов'язків і занять. Тому в ідеологічній парадигмі місце вірнопідданства, загальної покорі та законопослушності, стала посідати більш усвідомлена, емоційно переживана і, зрештою, краще контрольована зверху лояльність.

У межах Київського кадетського корпусу співіснувало кілька національних громад. Російський генерал Домонтович згадував: «Мене вразило те, що кадети, навіть ті, хто мав чисто російські прізвища... розмовляли з виразним польським акцентом і були не проти говорити польською навіть зі своїми товаришами-росіянами. Тут виразно домінували польські манери і звичай гонористої польської шляхти...» (Цит. за: Бовуа, Д., 1998, с. 23). Хоча опис стосується 1870-х рр., можна припустити, що схожа ситуація в корпусі зберігалась і надалі. Ще більш активним використанням польської мови багатьма юнкерами вирізнялося Варшавське училище, яке, зрештою, стало поштовхом до його ліквідації (Грулев, М., 2007, с. 74). Очевидно, на формування національної свідомості кадетів та юнкерів

впливала досить лояльна позиція окремих офіцерів і викладачів. Так, наприклад, у Київському кадетському корпусі курс історії викладав В. Антонович, посаду офіцера-вихователя тривалий час обіймав полковник М. Федоровський, переведений із кавалерійського училища в Єлисаветграді за активну діяльність у складі української громади міста (Бракер, Н., 1928, с. 48).

Важче оцінити масштаби і форми протистояння імперських і національних ідентичностей у військових училищах, юнкери яких були більш зрілими і психологічно сформованими. Поза сумнівом, і в них існували передумови для збереження й зміцнення національних переконань юнкерів-неросіян. На переконання В. Шандри, ворожнеча між поляками і українцями, з одного боку, спровокувала ситуацію, коли значна частина місцевих інтелектуалів опинилася в одному таборі з державою, ведучи тривалу боротьбу проти польської присутності у краї; з іншого – суттєво сповільнювала формування української національної ідентичності (Шандра, В., 2014, с. 119). Зокрема, у Київському військовому училищі в пізній імперський період викладали діячі української культури: мистецтвознавець Є. Кузьмін; диригент і композитор К. Воут. Про поширення національних традицій свідчить те, що юнкери училища щороку на Різдво колядували, навіть конкуруючи зі студентами і семінаристами (Деникин, 1991а, с. 118).

Безумовно, сам факт дотримання певних українських традицій не можна вважати однозначним свідченням українського патріотизму вихованців. Одним із перших мемуаристів згадує про це А. Денікін у мемуарах: «Малоросійська мова поза офіційним навчанням, пісні, музика отримали повне визнання, і ні в кого не викликали почуття окремішності, сприймаючись як своє російське, рідне» (Деникин, А., 1991b, с. 86). В цьому випадку доречно говорити про сприйняття українства суто як фольклорно-етнографічного явища, при цьому мало місце цілковите ігнорування політичної складової українського руху. Інша частина майбутніх царських офіцерів в умовах утисків і переслідувань української культури з боку царської влади долучення до національного культурного життя сприймали як певний політичний маніфест. У цьому відношенні характерним є нетривале існування в Київському військовому училищі таємного українського гуртка у 1899–1901 рр. на чолі спершу майбутнього генерал-хорунжого Армії УНР О. Пилькевича, а після – О. Оппокова. Попри те, що діяльність гуртківців обмежувалася і зводилася переважно до обміну українською літературою, поширенням «спрямованих проти російської влади прокламацій», а також організацією в 1900 р. теа-

тральної вистави «Сто тисяч» (Стешко, Ф., 1935, с. 121), вона свідчить про індиферентність частини вихованців до імперської пропаганди і навіть збереження іншої системи світогляду.

Джерела про Київську військово-фельдшерську школу дозволяють вважати її найбільш «українським» військовим навчальним закладом Правобережної України. Очевидно тому, що поповнювалась переважно вихідцями із найбідніших селянських сімей. Серед її учнів були такі яскраві постаті, як І. Огієнко, оперний співак М. Донець, Ю. Придворов (Дем'ян Бедний), Остап Вишня, П. Любченко, М. Щорс тощо (Бойчак, М. та Лякіна, р., 2004, с. 165). До того ж, за спогадами І. Огієнка, у школі вони разом із Ю. Придворовим видавали рукописний журнал «Наша бібліотека», а М. Донець брав участь у самодіяльних постановках, але не вказано, якою мовою) (Огієнко, І., 2005, с. 72).

З кінця XIX ст. самодержавство стало розширювати категорії населення, на яких спрямовувались військові та політико-ідеологічні заходи. Так, у 1889 р. в чоловічих навчальних закладах була запроваджена військова гімнастика. Згідно з «Інструкцією для викладання гімнастики у чоловічих навчальних закладах» Міністерства народної освіти, вона була покликана сприяти «моральному вихованню дітей, розвиваючи в хлопчиків спритність і мужність», а також ознайомленню їх з «основами військової дисципліни». Метою запровадження військової гімнастики проголошувалось вироблення у хлопчиків найпростіших рухів і шиквань, військової дисципліни, прийнятих у російському війську, та сприяння розвитку в них патріотичного почуття, нагадуючи хлопчикам про те, що і їм доведеться, можливо, «свого часу стати в ряди захисників Престолу і Батьківщини» (Інструкція..., 1889, с. 10–11). Показово, що всі команди давались виключно російською мовою і тим самим привчали вихованців до їх вживання під час служби в російській армії.

Перше десятиліття XX ст. завершилося появою руху «потішних». Його зародження пов'язують з інспектором народних училищ Бахмутського повіту на Катеринославщині А. Луцкевичем, який у 1910 р. в Бахмуті створив «1-й народний клас військового строю і гімнастики Його Імператорської Величності Спадкоємця Цесаревича і Великого Князя Олексія Миколайовича». В часі це співпало із загостренням суперечностей між великими європейськими державами та наростанням мілітаризму на субконтиненті – в 1907 р. зародився скаутинг; у 1909 р. постало перше об'єднання польських харцерів. До того ж практично всі слов'янські народи долучились до розгортання сокільського руху.

Поштовхом до розгортання руху «потішних» став царський огляд у Петербурзі 28 липня 1911 р. за участю кількох тисяч підлітків з усієї імперії. Напередодні затвердженням Миколою II «Положенням про позашкільну підготовку російської молоді до військової служби» передбачалось: а) зміцнення в підростаючому поколінні віри у Бога, самовідданої любові до Царя і батьківщини, добрих моральних правил і поваги до законності і доброго порядку; б) ознайомлення майбутніх воїнів з доблесним духом російської армії і корінними засадами військової дисципліни; в) навчання військовому строю і фізичний розвиток та г) прищеплення духовних і фізичних якостей, необхідних рядовому бійцеві під час військових дій. Утворювалися дружини і загони з дозволу губернатора або градоначальника, а вступали до них підлітки віком до 15 років за згодою батьків. Дозволялось створювати змішані дружини з учнів і дітей, не охоплених навчанням. Фінансування дружин забезпечували їх організатори і керівники шкіл, що підвищувало роль «шефських» структур.

На Правобережній Україні, де значну частину міського населення складала єврейська меншина, а серед дворян виразно домінували поляки, основним фундатором дружин «потішних» виступала армія. Станом на 1912 р. в Київській губернії функціонувало 47 дружин, а на Поділлі – 34 дружини, переважно при військових частинах. Так, півсотня «потішних» Мілівецького загону Хотинської бригади прикордонної варті (с. Мілівці Кам'янецького повіту Подільської губернії) нараховувала близько 30 осіб, мала власне гімнастичне містечко, а в її підготовці використовувались селянські коні (кілька хлопчиків-«потішних» офіційно були кінними ординарцями) (Полусотня потешных..., 1911, с. 787). «Потішних» залучали до різноманітних пропагандистських заходів. Коли у вересні 1911 р. Микола II відвідав м. Овруч, на площі, поряд із почесним караулом 41-го піхотного полку, були вишикувані 2 роти потішних із церковнопарафіяльних і міністерських шкіл. Імператор прийняв парад потішних, а тоді обійшов присутні делегації і вирушив на службу до відновленого храму. Через рік у столиці зведена рота Київського навчального округу взяла участь у показових вправах з рушницями (Потешные..., 1912, с. 18). У 1914 р. в Києві з ініціативи А. Анохіна постала скаутська дружина, що виявляла активність у роки світової війни (зокрема, загін герл-скаутів) (Кучин, В., 2008, с. 88).

Обговорення. Вплив імперської пропаганди на кадетів та юнкерів Правобережної України важко оцінити однозначно. З одного боку, безсумнівно є факт, що військова освіта формувалася від самого початку виключно як державна. У вихованців вій-

ських навчальних закладів регіону цілеспрямовано формували почуття відданості монарху та усвідомлення себе «російською людиною». З іншого боку, беззаперечною є і наявність певних проявів національного життя. Це означає, що на виховання місцевих юнаків впливали різноманітні чинники на кшталт виховання в сім'ї, інтереси тощо.

Висновки. Досліджувана тема відображає своєрідний і широкий ракурс, який дозволяє розглядати основні події соціально-політичного життя Правобережжя в умовах соціальної модернізації Росії в окреслених хронологічних рамках і сюжетах. Вивчення політико-ідеологічного впливу самодержавства на підлітків та юнаків регіону засвідчило, що він визначався значною мірою ідейною орієнтацією та суспільною позицією офіцерського корпусу, які, у свою чергу, залежали від системи військової освіти, яка стала на початку ХХ ст. структурованою і послідовною. Завдяки цьому забезпечувались не тільки професійна майстерність, а й ідейна орієнтація, загальна культура та політичні ідеали випускників військових закладів освіти як форми влади і способу її реалізації та доктринального впливу. Завдяки цьому самодержавство домоглося мобілізації частини українців, поляків і представників інших меншин Правобережної України

в табір держави. Однак залучення військового чинника та повільні і різноспрямовані урядові заходи не тільки не сприяли розв'язанню пов'язаних між собою суспільних проблем у південно-західній периферії в інтересах імперії, а й підтримували на її теренах стійке відтворення конфліктів і протиріч. Майданчиком зіткнення між консолідацією імперського простору і ліквідацією відособленості краю, з одного боку, та типовим для пізньоімперської Росії реформістським духом – з іншого, поряд із «польським питанням» дедалі більшого значення набувало українське питання. Свідченням цього стали революційні події 1917–1921 рр. І хоча у військових гімназіях за ступенем військово-професійної спрямованості військова підготовка значно поступалася кадетським корпусам, більша частина їх вихованців успішно поповнювала ряди офіцерського складу російської армії після навчання в юнкерських чи військових училищах. Намагання ізолювати військові заклади освіти краю від суспільного життя, врешті-решт, спричинили той факт, що у роки визвольних змагань втягнуті в політичний круговорот кадети, юнкери і слухачі часто губились і опинялись або на крайніх полюсах, або в стороні від основних подій.

Бібліографічні посилання

Ар'єс, Ф., 1999. *Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке*. Екатеринбург: Изд-во Екатеринбургского гос. ун-та, 416 с.

Барадачев, А., Цыбулькин, В., Рожен, Л. (ред.), 2012. *Кадетские корпуса XIX – нач. XX вв.: украинское измерение (система обучения и воспитания)*. Киев: Пресса Украины, 272 с.

Бовуа, Д., 1998. *Битва за землю в Україні 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах*. Київ: Кристика, 334 с.

Бойчак, М., Лякина, р., 2004. *Военно-фельдшерская школа при Киевском военном госпитале 1838–1926 гг.: к 250-летию Главного ордена Красной Звезды военного клинического госпиталя Министерства обороны Украины (1755–2005)*. Киев, 157 с.

Бракер Н., 1928. Микола Федорович Федоровський. Перший український діяч Єлисаветграда. *За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття*. Вип. 3. Київ: Держвидав України.

Владимирский Киевский кадетский корпус. Доступно: adethistory.ru/vladimirskiy-kievskiy-kadetskiy-kor [Дата звернення: 19.06.2020].

Высочайший смотр «потешным», 1912. *Русский спорт*. № 32.

Горизонтов Л. Е., 1999. *Парадоксы имперской политики. Поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.)*. Москва: Изд-во «Индрик», 272 с.

Грулев, М., 2007. *Записки генерала-еврея*. Москва: Кучково поле.

Демьяненко, А., 1865. *Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863, 1864 годы*. Каменец-Подольск: Тип. Губернского управления, 71 с.

Деникин, А., 1991а. *Путь русского офицера*. Москва: Современник.

Деникин, А., 1991б. *Очерки русской смуты. Том I. Крушение власти и армии. (Февраль – сентябрь 1917)*. Москва: Наука.

Спр. 16. Оп. 1 Ф. 228. Хмельницький: Державний архів Хмельницької області.

Спр. 104. Оп. 1 Ф. 228. Хмельницький: Державний архів Хмельницької області.

Дубинский, В., Аустрин, Г., 1967. Киевский Владимирский кадетский корпус. *Военная быль*. № 83.

Эрикссон, Э., 1996. *Детство и общество*. Санкт-Петербург: Ленато.

Заметки, 1894. *Разведчик*. № 195.

Инструкция для преподавания гимнастики в мужских учебных заведениях ведомства Министерства народного просвещения, 1889. *Журнал Министерства народного просвещения*. Ч. ССLXIV.

Кучин, В., 2008. *Скауты России. 1909–2007. История. Документы. Свидетельства*. Москва: Минувшее, 593 с.

Лалин, В., 2019. Армия России как имперский интеграционный механизм. *Петербургский исторический журнал*. № 1 (19). С. 302–213.

Лозинський А. Ф., 2017. Українці в системі кадрового забезпечення сухопутних військ збройних сил Російської імперії наприкінці XIX – початку XX ст. *Військово-науковий вісник*. № 27. С. 46–70.

Машкин, Н. А., 1997. *Высшая военная школа Российской империи XIX – начала XX века* / Воен. акад. им. М. В. Фрунзе. Москва: Academia, 1997, 348 с.

Миллер, А., 2010. *Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования*. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Новое дитературное обозрение, 316 с.

Мотиль, О., 2009. *Підсумки імперії: Запад, розпад і відродження*. Київ: Критика, 198 [1] с.

Науменко, В., 1890. Несколько данных о состоянии Киевского учебного округа в 1835 году. *Киевская старина*. № 1. С. 127–130.

Огієнко, І., 2005. *Рятування України / упоряд., авт. передм. і комент. М. С. Тимошик*. Київ: Наша наука і культура, 463 с.

Организация обучения и воспитания в кадетских корпусах России. Доступно: <http://safe-rgs.ru/2700-organizaciya-obucheniya-i-vospitaniya-v-kadetskikh-korpusah-rossii.html> [Дата звернення: 19.06.2020].

Положение о кадетских корпусах. 1886. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 94 с. Доступно: <https://runivers.ru/bookreader/book197114/#page/1/mode/tup> [Дата звернення: 19.06.2020].

Полусотня потешных Милевецкого отряда 20-й пограничной Хотинской бригады, 1911. *Разведчик*. № 1102. С. 43–48.

Потешные Юго-Западных железных дорог: *В память первого высочайшего смотра 1 сент. 1911 г. в г. Киеве*, 1912. Киев: И. Н. Кушнерев и К°, 93 с.

Д. 52. Оп. 1. Ф. 1286. Санкт-Петербург: *Российский государственный исторический архив*.

Сейку, Е., 2012. Военное министерство России и воспитание молодежи в начале XX в.: программы подготовки «потешных». *Малолетние подданные большой*

империи. Филипп Аръес и история детства в России (XVIII – начало XIX века). Москва: РГГУ. С. 281–289.

Скрипник А. Ю., 2016. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.). Кам'янець-Подільський: Вид. ФОП Зволейко Д. Г., 612 с.

Стешко, Ф., 1935. Український гурток у Київській військовій школі (рр. 1899–1901). Спомини учасника. *Календар «Дніпро» на 1936 рік*. Львів.

Тичина І. Підготовка військових фахівців в Україні у XIX – на початку XX сторіччя. *Історія освіти*. С. 65–70. Доступно: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILEA=&2_S21STR=pednauk_2015_6_47 [Дата звернення: 19.06.2020].

Ушакин С. А., 1993. Образование как форма власти. *Полис*. № 5. С. 43–48.

Філінюк, А., Сидорук, С., 2017. *Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794–1874 рр.: суспільно-політичний, соціально-становий і демографічний аспекти: сучасний дискурс*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 416 с.

Фон Хаген, М., 2004. Пределы реформы: национализм и русская императорская армия в 1874–1917 годы. *Отечественная история*. № 5. С. 37–49.

Спр. 1019. Оп. 1. Ф. 533. Київ: *Центральний державний історичний архів України в м. Києві*.

Шандра В. С., 2014. Соціальні і політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 року. *Укр. іст. журн*. № 1 (514). С. 106–118.

Шармар О. Військові поселення в Україні (1817–1857 рр.): історико-правовий аспект. *Воєнна історія*. 2003. № 2. Доступно: http://warhistory.ukrlife.org/2_03_9.htm [Дата звернення: 19.06.2020].

Ячменихин, В., 2000. *Военные кантонисты Русской армии, 1797–1836 гг.*: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 Отечественная история. Москва, 218 с.

Ячменихин, В., 1997. Быт кантонистов военных поселений. *Вестник Московского университета. Серия 8. История*. № 4. С. 72–84.

References

Ares, F., 1999. *Rebenok i semeynaya zhizn pri Starom poryadke* [Child and Family Life under the Old Order]. Ekaterinburg: Izdatelstvo Ekaterinburgskogo gosudarstvennogo universiteta. 416 p. (in Russian).

Baradachev, A., Tsybulkin, V., Rozhen, L. (red.), 2012. *Kadetskie korpusa XIX – nach. XX vv.: ukrainskoe izmerenie (sistema obucheniya i vospitaniya)* [Cadet corps of the XIX – beginning XX centuries: Ukrainian dimension (training and education system)]. Kyiv: Presa Ukrainy. 272 p. (in Russian).

Bovua, D., 1998. *Bytva za zemliu v Ukraini 1863–1914: Poliaky v sotsio-etnichnykh konfliktakh* [The Battle for Land in Ukraine 1863–1914: Poles in Socio-Ethnic Conflicts]. Kyiv: Krytyka. 334 p. (in Ukrainian).

Boychak, M., Lyakina, R., 2004. *Voенно-feldsherskaya shkola pri Kievskom voennom gospitale 1838–1926 gg.: k 250-letiyu Glavnogo ordena Krasnoy Zvezdy voennogo klinicheskogo gosпитalya Ministerstva oboronyi Ukrainyi (1755–2005)* [Military paramedic school at the Kyiv military hospital 1838–1926: the 250th anniversary of the Main Order of the Red Star of the Military Clinical Hospital of the Ministry of Defense of Ukraine (1755–2005)]. Kiev. 157 p. (in Russian).

Braker, N., 1928. *My'kola Fedorovy'ch Fedorovs'ky'j. Pershy'j ukrayins'ky'j diyach Yely'savetgrada* [Mykola Fedorovych Fedorovsky. The first Ukrainian activist of Yelisavetgrad]. *Za sto lit. Materialy'z gromads'kogo i kliteraturnogo zhy'tya Ukrayiny XIX i pochatkiv XX stolitya*. Issue 3. Kyiv: Derzhvydav Ukrainy (in Ukrainian).

Vladimirskiy Kievskiy kadetskii korpus [Vladimirsky Kyiv Cadet Corps]. Available at: adethistory.ru/vladimirskiy-kievskiy-kadetskii-kor [Accessed: 19.06.2020] (in Russian).

Visochayshiy smotr «poteshnyim» [The highest show of «poteshnyim»], 1912. *Russkiy sport* [Russian sport]. No 32 (in Russian).

Gorizontov L. E., 1999. Paradoxy imperskoj politiki. Poliakyw Rossii i russkie w Polshe (XIX – nacalo XX v.) [The paradoxes of imperial politics. Poles in Russia and Russians in Poland (19th – early 20th century)]. Moskva: Izdatel'stvo «Idryk». 272 p. (in Russian).

Demyanenko, A., 1865. *Statisticheskie svedeniya o Podolskoy gubernii za 1862, 1863, 1864 gody* [Statistical information about the Podolsk province for 1862, 1863, 1864]. Kamenets-Podolsk: Tip. Gubernskogo upravleniya (in Russian).

Grulev, M., 2007. *Zapiski generala-evreya* [Notes of a Jewish General]. Moskva: Kuchkovo pole (in Russian).

Denikin, A., 1991a. *Put' russkogo ofitsera* [Way of Russian Officer]. Moskva: Sovremennik (in Russian).

Denikin, A., 1991b. *Ocherki russkoy smuty: Tom I. Krushenie vlasti i armii. (Fevral-sentyabr 1917)* [Essays on Russian Troubles: Volume I. The collapse of power and the army. (February–September 1917)]. Moskva: Nauka (in Russian).

File 16. Inventory 1. Fund 228. Khmelnytskyi: *Derzhavnyy arkhiv Khmel'nyts'koy oblasti* [State Archives of Khmelnytskyi region] (in Russian).

File 104. Inventory 1. Fund 228. Khmelnytskyi: *Derzhavnyy arkhiv Khmel'nyts'koy oblasti* [State Archives of Khmelnytskyi region] (in Russian).

Dubinskiy, V., Austrin, G., 1967. *Kievskiy Vladimirskiy kadetskii korpus* [Kyiv Cadet Corps]. *Voennaya byl* [Military history]. No 83 (in Russian).

Erikson, E., 1996. *Detstvo i obschestvo* [Childhood and Society]. Sankt-Peterburg: Lenato. 592 s. (in Russian).

Zametki [Notes], 1894. *Razvedchik* [Scout]. No 195 (in Russian).

Instruktsiya dlya prepodavaniya gimnastiki v muzhskikh uchebnykh zavedeniyakh vedomstva ministerstva narodnogo prosveshcheniya [Instructions for teaching gymnastics in men's educational institutions of the Ministry of Education], 1889. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya* [Journal of the Ministry of Public Education]. Ch. CCLXIV (in Russian).

Kuchin, V., 2008. *Skauty Rossii. 1909–2007. Istoriya. Dokumenty. Svidetelstva* [Scouts of Russia. 1909–2007. Story. Documents. Testimonies]. Moskva. 593 p. (in Russian).

Lapin, V., 2019. *Armiya Rossii kak imperskiy integratsionnyy mekhanizm* [The Russian army as an imperial integration mechanism]. *Peterburgskiy istoricheskiy zhurnal* [Petersburg historical journal]. No 1 (19), pp. 302–312 (in Russian).

Lozinskiy A. F., 2017. *Ukrainchi v sistemi kadrovogo zabezpecheniya suchoputnykh viysk zbroynich sil Rossiyskoy imperii naprykinchi XIX – pochatku XX st.* [Ukrainians in the system of staffing the ground forces of the armed forces of the Russian Empire in the late nineteenth – early twentieth century]. *Viyskovo-naukovy visnyk* [Military-scientific bulletin]. No 27, pp. 46–70 (in Ukrainian).

Mashkin N. A. *Wyshaia woennaia shkola Rossiyskoy imperii XIX – nachala XX veka* [Higher military school of the Russian Empire of the XIX – early XX century] / Woen. akad. im. M. V Frunze. Moskva: Academia, 1997. 348 p. (in Russian).

Miller A., 2010. *Imperia Romanovykh i nacionalizm: Esse po metodologii istoricheskogo issledovaniya* [The Romanov Empire and Nationalism: Essays on the Methodology of Historical Research]. 2-e izd., ispr. i dop. Moskva: Nowoe literaturnoe obozrenie. 316 p. (in Russian).

Motyl', O., 2009. *Pidsumky imperij: Zaneпад, rozpad i vidrodzhennya* [Results of empires: Decline, disintegration and revival]. Kyiv: Krytyka. 198 [1] p. (in Ukrainian).

Naumenko, W., 1890. *Nieskolko dannyyh o sostoianii Kiewskogo uchebnogo okruga w 1835 godu* [Some data on the state of the Kyiv school district in 1835]. *Kyiwskaia starina* [Kyiv antiquity]. No 1, pp. 127–130 (in Russian).

Ogiyenko, I., 2005. *Ryatuvalnya Ukrainy* [Saving Ukraine] / Upor., avt. peredm. i koment. M. S. Tymoshyk. Kyiv: Nasha nauka i kul'tura. 463 p. (in Ukrainian).

Organizatsiya obucheniya i vospitaniya v kadetskikh korpusakh Rossii [Organization of training and education in the cadet corps of Russia]. Available at: <http://safe-rgs.ru/2700-organizatsiya-obucheniya-i-vospitaniya-v-kadetskikh-korpusakh-rossii.html> [Accessed: 19.06.2020] (in Russian).

Polojenie o kadetskikh korpusakh. 1886 [Regulations on cadet corps. 1886]. Sankt-Peterburg: Tip. M. M. Stasyulevicha, 94 c. Available at: <https://runivers.ru/bookreader/book197114/#page/1/mode/1up> [Accessed: 19.06.2020] (in Russian).

Polusotnya poteshnykh Milevitskogo otryada 20-y pogranychnoy Hotinskoy brigady [Half-Hundred of the 20th border Khotyn brigade]. *Razvedchik* [Scout], 1911. No 1102 (in Russian).

Poteshnyie Yugo-Zapadnykh zheleznykh dorog: V pamyat pervogo vyisochayshego smotra 1 sent. 1911 g. v g. Kieve [The Poteshnyie of Southwestern Railways: In memory of the first highest show 1 Sept. 1911 in Kiev], 1912. Kiev: I. N. Kushnerev i K^o93 p. (in Russian).

File 52. Inventory 1. Fund 1286. St. Petersburg: *Russian State Historical Archives* (in Russian).

Seyku E., 2012. *Voennoe ministerstvo Rossii i vospitanie molodezhi v nachale XX v.: programmy podgotovki «poteshnykh»* [The Ministry of War of Russia and the education of youth at the beginning of the twentieth century: training programs for «poteshnykh»]. *Maloletnie poddannyye bolshoy imperii. Filipp Ares i istoriya detstva v Rossii (XVIII – nachalo XX veka)* [Minor subjects of a large empire. Philip Aries and the history of childhood in Russia (XVIII – early XIX century)]. Moskva: RGGU (in Russian).

Skrypnyk A. J., 2016. *Rosiyskiy wiyskoviy cynnyk v suspilno-politychnomu ta ekonomichnomu rozvytku Pravoberejnoy Ukraine (1792–1865 rr.)* [Russian military factor in the socio-political and economic development of the Right Bank of Ukraine (1792–1865)]. Kamianets-Podilskyi: Vyd. VOP Zvoleyko D. G. 612 p. (in Ukrainian).

Steshko, F., 1935. *Ukrayins'ky'j gurtok u Kyivskij viys'kovij shkoli (rr. 1899–1901). Spomyny uchasnyka* [Ukrainian coterie in the Kyiv military school (1899–1901)].

Memories of the participant]. *Kalendar «Dnipro» na 1936 rik*. [Calendar «Dnipro» for 1936] L'viv (in Ukrainian).

Tychyna I., 2018. Pidchotovka wijskovich fachivciv w Ukraine u XIX – na pochatkuy XX storichia [Training of military specialists in Ukraine in the XIX – early XX century]. *Isrotia osvity* [History of education], pp. 65–70. Available at: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=pednauk_2015_6_47 [Accessed: 19.06.2020] (in Ukrainian).

Ushakin S. A., 1993. Obrazovanie kak forma vlasti [Education as a form of power]. *Polis*. No 5, pp. 43–48 (in Russian).

Filiniuk, A., Sydoruk, S., 2017. Rekrutska povynnist u Pravoberezhnii Ukraini v 1794–1874 rr.: suspilno-politychnyi, sotsialno-stanovyi i demohrafichnyi aspekty: suchasnyi diskurs [Recruitment in the Right Bank Ukraine in 1794–1874: socio-political, socio-class and demographic aspects: contemporary discourse]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma. 416 p. (in Ukrainian).

Von Khagen, M., 2004. Predely reformy: natsionalizm i russkaya imperatorskaya armiya v 1874–1917 gody [The limits of reform: nationalism and the Russian imperial army

in 1874–1917]. *Otechestvennaya istoriya* [National history]. No 5, pp. 37–49 (in Russian).

File 1019. Inventory 1. Fund 533. Kyiv: *Tsentralnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi* [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv] (in Russian).

Schandra W. S., 2014. Social'ni i polity'chni naslidky' dlya Ukrayiny' pol's'kogo Sichnevogo povstannya 1863 roku [Social and political consequences for Ukraine of the Polish January Uprising of 1863]. *Ukr. ist. jurn.* [Ukrainian Historical Journal], No 1 (514), pp. 106–118 (in Ukrainian).

Schamar, O. Wiyskowi poselenia w Ukraine (1817–1857 rr.): istoriko-prawowy aspekt [Military settlements in Ukraine (1817–1857): historical and legal aspect]. *Woyenna istoria* [Military history], 2003. No 2. Available at: http://warhistory.ukrlife.org/2_03_9.htm [Accessed: 19.06.2020] (in Ukrainian).

Yachmenihin, V., 2000. *Voennyye kantonisty Russkoy armii, 1797–1836 gg.* [Military cantonists of the Russian army, 1797–1836]: diss. kand. ist. nauk: spets. 07.00.02 Otechestvennaya istoriya / Yachmenihin Vadim Konstantinovich. Moskva. 218 p. (in Russian).

Yachmenihin, V., 1997. Byt kantonistow woennykh poseleniy [Everyday Life of cantonists of military settlements]. *Westnik Moskovskogo universiteta* [Moscow University Bulletin]. Seria 8. Istoria. No 4, pp. 72–84 (in Russian).